

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3299>

Number: 44 , p. 443-452, Spring II 2016

Yayın Süreci

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date - Yayınlanma Tarihi / The Published Date

29.01.2016

31.03.2016

PSİKOBIYOĞRAFİK BİR İNCELEME: İBN RÜŞD

A PSYCHOBIOGRAPHIC STUDY: IBN RUSHD

Ahmet GENÇ

MEB Öğretmen

Yrd. Doç. Dr. Özlem GENÇ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Öz

Bu çalışmada ünlü İslam filozofu İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) ergenlik ve yetişkinlik dönemi psikososyal gelişim kuramına göre incelenmiştir. Filozofun hayatıyla ilgili kısa bilgilere yer verildikten sonra psikososyal gelişim kuramı genel özellikleriyle tanıtılmaya çalışılmıştır. Ergenlik ve yetişkinlik dönemlerine ait psikososyal gelişim kuramının açıkladığı her bir evrenin gelişim özellikleri hakkında bilgi verilmesinin ardından kuramsal çerçevenin içerisinde İbn Rüşd'ün yaşantıları tartışılmıştır. Ayrıca filozofun ergenlik öncesi gelişim evrelerine kısaca değinilmiş ve bu evrelere ait çatışmaları çözüme konusunda başarılı olduğu varsayılmıştır. Çalışmada İbn Rüşd'ün sosyal etkinin yoğun olarak hissedildiği ve toplumsallığın vurgulandığı İslam kültür ve medeniyetinin içerisinde yetişmiş olması ve kişilik gelişiminde bir patoloji aramaktan ziyade, kişilik gelişiminin seyrinin incelenmesinin amaçlanmış olmasından dolayı psikososyal gelişim kuramı tercih edilmiştir. İncelenede psikososyal gelişim kuramına göre İbn Rüşd'ün ergenlik ve yetişkinlik dönemlerine ait kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası, yakınlığa karşı yalıtılmışlık, üretkenliğe karşı verimsizlik ve benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk evrelerine ait gelişim görevlerini yerine getirdiği ve evrelere ait çatışmaları çözüme konusunda başarılı olduğu görülmüştür. Yaşantıları arasında yalnızca üretkenliğe karşı verimsizlik evresinin aşırı uç özelliklerinden birisi olan aşırı yayılma olarak yorumlanabilecek bir durum söz konusu olmuştur. Yaşadığı çağa iz bırakmış olmasının yanı sıra düşüncelerinin etkisinin kendisinden sonra yüzyıllarca devam etmiş olmasının arkasındaki etkenlerden birisinin de psikososyal gelişimindeki başarısının olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Rüşd, Gelişim, Psikososyal, Ergenlik, Yetişkinlik

Abstract

In this study, the young adulthood and adolescence of noted Islamic philosopher Ibn Rushd (d. 595/1198) were examined according to the psychosocial development theory. After a short information about the philosopher's life is given, the psychosocial development theory is introduced with the general features. Ibn Rushd's life has been discussed in theoretical framework after the information about development features of all stages of adolescence and young adulthood that psychosocial development explains, is given. Also the philosopher's pre-pubescent stage of development is briefly mentioned and it is assumed that he is successful in resolving conflicts related to these stages. In this study there are two reasons for choosing psychosocial development theory. The first reason is that Ibn Rushd was grown in Islamic culture and civilization that social impact is strongly felt and the other reason is that it is preferred to examine the course of Ibn Rushd's personality development rather than the search for a pathology in his personality development. Accord-

ding to the psychosocial development theory, Ibn Rushd is found to be successful about resolving conflicts of adolescence and young adulthood; winning identity versus role confusion, isolation against intimacy, productivity versus inefficiency, self integrity against desperation. Only extreme exposure which is one of the extreme characteristics of the inefficiency against productivity stage has been seen in his life. It is also considered that one of the factors behind the continued impact of his thoughts through the centuries and the traces he left to he age that he lived is his success in his psychosocial development.

Keywords: Ibn Rushd, Development, Psychosocial, Adolescence, Adulthood

GİRİŞ

Psikobiyografi bir kişinin yaşantısıyla ilgili edinilen bilgilerin kuramsal psikolojik açıklamalar üzerinden analiz edilmesi şeklinde tanımlanabilir. Psikobiyografik incelemedeki amaç analizi yapılan kişinin aldığı kararların ve davranışlarının arkasındaki güdü ve gerekçelerin aydınlatılmasıdır (Kaplan, 2009). Yöntem genellikle tarihteki önemli şahsiyetlerin biyografilerine uygulanır. Analizi yapılan kişinin yaşantısıyla ilgili bilgiler makale, dergi, gazete, röportajlar, mektuplar, kişinin kendisine ait çalışmalar; kısacası kişiye ait tüm yaşamsal anekdotlardan elde edilebilir. Yöntemsel olarak kişiyi birçok kaynaktan elde edilen bilgiler ışığında tüm olarak değerlendirmek gibi avantajlarının yanı sıra indirgemecilik, değersizleştirme, geçmişte yaşamış bir kişinin hayatına günümüz psikolojik açıklamalarının uygulanması, olmayan bir kişinin çözümlenmeye çalışılması, kuramsal açıklamaların yetersizliği gibi dezavantajları da bulunmaktadır (Anderson, 1981).

Psikobiyografik bir inceleme söz konusu olduğunda geriye dönük incelemeye olanak verdiğinden ilk akla gelen psikanalitik yönelimli kuramlardır. Erikson'un geliştirmiş olduğu psikososyal gelişim kuramı da psikanalitik ekolün uzantılarından biridir. Erikson'un kuramı kişinin yaşam süresi boyunca sürekli bir kişilik gelişiminden söz ederek Freud'un psikoseksüel gelişim kuramından ayrılır (Onur, 2014: s. 41). Bu kuram bireyin gelişimini yaşamın tümüne yayılmış sekiz evrede incelemektedir. Epigenetik bir yaklaşıma sahip olan psikososyal gelişim kuramı gelişimin bilişsel, duyuşsal ve çevresel yönlerini de göz önünde bulundurup söz konusu etkenler arasında bağlantılar kuran disiplinler arası bir perspektife sahiptir (Atak, 2011).

Erikson'un gözlem ve kültürler arası karşılaştırmaların yanı sıra çalışmalarında kullanıldığı bir diğer yöntem ise psiko-tarihçedir (Atak, 2011). Erikson bireyin psikososyal kimliğinin genel tarih ve bireysel yaşam tarihine ilişkin bütünsel bir yaklaşımla incelenebileceğini

iddia eder (Schlein, 1995: s. 675-684). Erikson'un psikobiyografik incelemeleri arasında en ünlü olanı *Gandi'nin Gerçeği* isimli çalışmasıdır. Bu çalışmanın dışında *Galile'li İsa ve Genç Adam Luther* isimli çalışmalar Erikson'un psikobiyografik incelemelerine örnek olarak gösterilebilir (Kaplan, 2009). Erikson bir psikobiyografi yazmasının karşıt transferans konusunda dikkatli olması gerektiğini, farkına varıldığı takdirde avantaja dönüştürülüp incelenen kişinin ilişkide bulunduğu kişilerin onu nasıl etkilemiş olabileceği konusunda yazara bir fikir verebileceğini de ileri sürer (Anderson, 1981).

Sigmund Freud, Erik H. Erikson, Frank Manuel, Leon Edel ve Bruce Mazlish gibi psikobiyografi üzerine çalışmaları olan birçok yazarın yolundan giderek önemli tarihi şahsiyetlerin tecrübelerinin ve yaşantılarının daha iyi anlaşılması adına psikolojik bir incelemeden geçirilmesi son derece önemlidir (Gürsu, 2015). Bu bakımdan düşünce ve eserleriyle Orta Çağ'da hem Batı Hristiyan hem de Doğu İslam bilim dünyasında önemli izler bırakmış şahsiyetlerden biri olan İbn Rüşd'ün kişiliği ve yaşantılarının psikobiyografik perspektiften incelenmesi önemli görülmüştür.

Bu çalışmada psikososyal gelişim kuramına göre İbn Rüşd'ün ergenlik ve yetişkinlik evresi, kaynaklardan elde edilen bilgiler çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda İbn Rüşd'ün psikososyal gelişim kuramında bahsedilen ergenlik evresine kadar olan yaşam dönemlerini başarıyla geçtiği, gelişim görevlerini yerine getirdiği ve dönemsel çatışmaları çözdüğü varsayılmıştır. İncelemede psikososyal gelişim kuramının tercih edilmesinin nedeni İbn Rüşd'ün sosyal etkinin yoğun olarak hissedildiği ve toplumsallığın vurgulandığı İslam kültür ve medeniyetinin içerisinde yetişmiş olmasıdır. Bu bakımdan bireyin gelişiminde sosyal çevrenin ve kültürün etkisini merkeze alan psikososyal gelişim kuramının İbn Rüşd'ün bireysel gelişimini en iyi şekilde açıklayacak kuram olduğu düşünülmektedir. Bir diğer önemli neden de çalış-

mada, İbn Rüşd'ün kişilik gelişiminde bir patoloji aramaktan ziyade, kişilik gelişiminin seyri- nin incelenmesinin amaçlanmış olmasıdır.

İbn Rüşd'ün Hayatı

İbn Rüşd üst düzey kültür ve eğitime sahip bir ailenin çocuğu olarak 1126 yılında Kurtuba'da dünyaya gelmiştir (Karlığa, 1999: s. 257). Tam adı Ebu'l Velid Muhammed İbn Ahmet İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Ahmed İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Abdullah İbn Rüşd olan ünlü filozof büyük bir bilim ve düşünce insanıdır (Topdemir, 2013). Dedesi Muhammed b. Ahmed b. Rüşd ile isim benzerliğinden dolayı torun anlamına gelen el-Hafid lakabıyla bilinmektedir (Kılıç, 2005: s. 54-55). Babası ve dedesi gibi kendisi de Endülü's'de baş kadılık görevini yürütmüştür.

İbn Rüşd'ün yaşantısının en hareketli dönemleri İbn Tufeyl tarafından Ebu Ya'kub Yusuf İbn Abdülmü'min ile tanışılmasıyla başlamıştır. Bu tanışmaya hükümdarın Aristoteles'in kitaplarının yorumlanması isteği vesile olmuştur. Hükümdar bu görevi ilk olarak İbn Tufeyl'e iletmiş ancak İbn Tufeyl yaşlılığını ve işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek bu görev için hükümdara İbn Rüşd'ü takdim etmiştir. İbn Rüşd, Yusuf İbn Abdülmü'min ile yaptığı konuşmada felsefedeki becerisini kanıtlamış ve bunun üzerine önce İşbiliye kadılığına, ardından Kurtuba baş kadılığına getirilmiştir. İbn Tufeyl'in saray tabipliği görevini bırakmasının ardından bu göreve getirilen İbn Rüşd Mera- keş'e gitmek zorunda kalmıştır. Ebu Yusuf Ya'kub İbn Yusuf el-Mansur döneminde de görevlerine devam eden İbn Rüşd'ün bir süre sonra el-Mansur ile arasında birtakım sorunlar baş göstermiştir. Sultan tarafından Elisane'ye sürülen İbn Rüşd 1198 yılında Merakeş'te vefat etmiştir (Aruç, 2007: 18).

Meşşai felsefesinin temsilcilerinden olan İbn Rüşd özellikle felsefe ve tıp alanında birçok eser vermiştir. Felsefe problemlerine yönelik gösterdiği yaklaşım, ortaya koyduğu derin kavrayış ve eşsiz yorumlar nedeniyle İslam dünyasında şarih (yorumcu), Latin dünyasında commentator (yorumcu) olarak anılmıştır (Topdemir, 2013). İbn Rüşd'ün isminin Batı'daki şekli Averroes'dir. Yahudiler Aben Roşd, İspanyollar ise Aven Roşd olarak telaffuz etmektedir.

İbn Rüşd aklın kurallarının izleyicisi ve Latin Batı'yı etkileyen en etkili Müslüman düşünür olarak bilinmektedir (Özköse, 2009). Hatta Frenklerin ifade ettiğine göre Avrupa'da cehaletin ortadan kalkması ve en ücra köşelerdeki insanlara kadar bilim etkisinin yayılması İbn Rüşd'ün ilminin ve hürriyetinin etkisiyle olmuştur (Fahredden, 1997: s. 39). İbn Rüşd'ün düşüncesi İslam felsefesinin son derece hızlı geliştiği 700 ile 1200 yılları arasındaki beş asırlık dönemin zirvesidir (Collinson ve Wilkinson, 2000: s. 56) Tıp alanında yazmış olduğu el-Külliyat fi't-Tıb Orta Çağ'da tıp alanında yazılmış bir başvuru kitabı niteliğindedir. Özellikle Aristo'nun eserlerine getirdiği yorumlarla ünlenen İbn Rüşd, kilisenin etkisi altındaki Orta Çağ Avrupa'sının düşünce dünyasını etkileyerek daha rasyonel bir yapıya kavuşmasına ciddi katkılarda bulunmuştur. Endülüslü filozofun astronomi, din, metafizik, doğa bilimleri, politika, ahlak, mantık ve tıp alanlarında 125 eseri bulunmaktadır (Karlığa, 2004). Çalışkanlığıyla tanınan İbn Rüşd'ün hayatı boyunca evlendiği ve babasını kaybettiği gece dışında çalışma yapmadan geçirdiği bir gününün olmadığı belirtilmektedir (Sarioğlu, 2012: s. 77).

Psikososyal Gelişim Kuramı

Psikososyal gelişim kuramı gelişim psikolojisiyle ilgili en kapsamlı kuramlardan biridir. Erik H. Erikson tarafından geliştirilen psikososyal gelişim kuramı odağına sosyal gelişimi alır ve kişilik gelişiminin yaşam boyu devam eden bir süreç olduğunu öne sürer. Bu süreç içerisinde bireyin çevresindeki ebeveyn, arkadaş ve öğretmenleri gibi kendisi için önemli olan kişilerle kurduğu ilişkilere vurgu yapar. Psikososyal gelişim kuramı bireyin olgunlaşmayla birlikte yeni yeterlilikler kazandığını ancak kazanılan yeterliliklerin beraberinde yeni sorumluluklar getirdiğini varsayar (Atak, 2011).

Erikson kişilik gelişiminin birbirine binişik bir şekilde devam eden sekiz evreden oluştuğunu, her evreye özgü birey tarafından çözümlenmesi gereken çatışma ve krizlerinin olduğunu ve bireyin bu çatışma ve krizlerle baş edebildiği ölçüde sağlıklı bir kişilik geliştirebileceğini savunur (Özdemir, Özdemir, Kadak ve Nasıroğlu, 2012). Erikson'a göre dönemsel krizler bir felaket değildir, bireyin potansiyelinin genişlemesi ve kırılganlığının artmasıyla kendisini

gösteren bir dönem noktasıdır (Santrock, 2011: 23). Kurama göre hiyerarşik bir sıra izleyen gelişim evrelerindeki çatışmalar çözülemediği takdirde daha sonraki evrelerde yeniden yaşanarak çözülebilmektedir. Bu görüş Erikson'un kuramını Freud'un determinist yaklaşımından ayırarak, insanların geçmişteki hatalarını hayatlarının ilerleyen dönemlerinde telafi edebileceklerini savunmaktadır (Bacanlı, 2000: 89).

PSİKOSOSYAL GELİŞİM KURAMI-NA GÖRE İBN RÜŞD'ÜN GELİŞİM EVRELERİ

Çalışmada, daha önce de bahsedildiği gibi, İbn Rüşd'ün ergenlik öncesi psikososyal gelişim evrelerindeki çatışmaları başarıyla çözdüğü varsayılmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere, İbn Rüşd ergenlik ve yetişkinlik evrelerine ait çatışmaları çözmede son derece başarılı olmuştur ve psikososyal gelişim kuramına göre bu başarıyı elde edebilmesi için ergenlik öncesi çatışmalarını da başarıyla çözmüş olması gerekmektedir. Örneğin Erikson çocuğun okul başarısı ve temel güven duygusu arasında oldukça kuvvetli bir ilişki olduğunu savunur (Cüceloğlu, 1996: 358). İbn Rüşd'ün de eğitim hayatı boyunca son derece başarılı olduğu bilinmektedir. Ergenlik öncesi dönemde kendisinden beklenen dini ilimler ve hadis kitabı Muvatta'nın ezberlenmesi gibi temel konuları başarıyla öğrenip babasının onayını almış olması aşâğılık duygusuna karşı çalışkanlık duygusunu edinmiş olabileceğinin göstergeleridir. Bununla birlikte İbn Rüşd'ün yaşamının ilerleyen yıllarında çevresi tarafından pek hoş görülmemesine rağmen felsefeye ilgilenmesi (Birgül, 2009: 4), Stageira'lımın Helenistik yorumlarını gerektiğinde eleştirebiliyor olması (Birgül, 2009: 13), fikirlerini açıkça ifade edebilmesi (Uludağ, 1986: 23-24) ve hatta yeri geldiğinde ailesinin bağlı olduğu Maliki mezhebinin görüşlerini bile eleştirebiliyor olması (Apaydın, 1999: 289) çocukluk evresinde psikososyal gelişim basamaklarında yer alan özerkliğe ve girişimciliğe sahip olduğunun ve bunu yaşantısının ilerleyen evrelerine taşıyabildiğinin göstergeleri olarak kabul edilebilir.

Ayrıca İbn Rüşd'ün çoğu eserinde kendisini daha önceki tüm Aristo yorumcularından farklı bir yerde konumlandığı ve felsefi çalışmalarında özgün bir yapı oluşturduğu görülmektedir. Hatta zaman zaman bazı konularda

Aristo'dan dahi ayrılmakta ve onun sistemi içerisindeki eksik ve tutarsız noktalara üstü kapalı da olsa değinmektedir (Arıkan, 2006: 17). Bununla birlikte İbn Rüşd'ün Eş'arilerin Allah'ın varlığını ve birliğini kanıtlamak için izledikleri yolun anlaşılabilir olmadığını ve doğru olmadığını öne sürmesi (İbn Rüşd, 2004), Gazali'nin görüşlerini eleştirmesi ve Gazali tarafından ileri sürülen fikirlerin doğru olma ihtimalinin zayıf olduğunu ifade etmesi (İbn Rüşd, 1986), ilk eserlerinde görülen Farabi etkisini daha sonraki eserlerinde üzerinden atarak bağımsızlaşması (İbn Rüşd, 1999) şeklinde ortaya konulabilecek örnekler onun kendine olan özgüvenini ve özgünlüğünü kanıtlar niteliktedir. İbn Rüşd tüm bunları yaparken kendisini toplumdan soyutlamamış ancak kendi özerkliğini de ortaya koyabilmiştir. Bir diğer ifadeyle İbn Rüşd toplumdan kopmadan bireyselliğini yaşayabilmiştir ki bu bir denge durumudur. Çağdaşları onun nazik kişiliğini ve önyargısızlığını, daima nazik, cömert ve mütevazı oluşunu, sultanla olduğu gibi diğer insanlarla ilişkilerinde de rahat oluşunu vurgulamaktadırlar (Urvoy, 2011: 392). Bahsedilen özellikleri, güçlü bir kişiliğin yansımaları olarak değerlendirmek mümkündür.

Kurama göre belirli bir psikososyal gelişim evresine özgü çatışmalar, ilgili dönemin içerisinde çözülemediği takdirde ilerleyen dönemlerdeki gelişim evrelerinden herhangi birine taşınarak orada da çözülebilmektedir (Bacanlı, 2000: 89). Kaynaklardan elde edilen bilgiler İbn Rüşd'ün ergenlik öncesi çatışmalarını ilgili dönem içerisinde çözüp çözmediği hakkında bir fikir vermese de İbn Rüşd'ün ilerleyen gelişim evrelerindeki çatışmaları çözme konusundaki başarısı, çocukluk dönemine ait çatışmalarını çözebildiğini göstermektedir. Bu nedenle çalışmanın bu varsayımının, doğru olma olasılığı oldukça yüksek bir varsayım olduğunu söylemek mümkündür.

Kimlik Kazanmaya Karşı Rol Karmaşası

Bu evre Erikson'un kuramında geniş yer verdiği ve insan hayatının en kritik dönemi olarak nitelendirdiği evredir. Ergenlik dönemine denk gelen bu evrede bireyin cevaplamaya çalıştığı temel soru "Ben kimim?" sorusudur (Bacanlı, 2000: 94). Bireyde meydana gelen fizyolojik değişimler, zihinsel kapasitesinin ilerlemiş olması ve toplumsal beklentiler bireyin kendisini sorgulamaya başlamasına neden olur. Bu dö-

nemde bireyden iş, eş ve meslek seçiminde kararlar alması beklenir (Onur, 2014: 68). Hem kendisine sorduğu soruları cevaplayabilmek hem de çevreden gelen beklentileri karşılayabilmek için birey kendisini farklı roller içerisinde denemeye ve özdeşim kurmaya çalışır. Bu dönemin başarıyla geçilmesi kimlik duygusunun oluşumunu ortaya çıkarırken, başarısızlık rol karmaşasına neden olur (Bacanlı, 2000: 94).

İbn Rüşd on beş yaş civarında babasının da yer aldığı şehrin ileri gelenlerinin ve ilim insanların katıldığı meclislere davet edilmeye başlanmıştır (Süleyman ve ark., 2009: 9-11). Yakın arkadaşı İbn Zühr ile katıldıkları bu toplantılara bir süre devam ettikten sonra felsefe ve tıp alanında ilerlemeye karar vermiştir. Hayatının ilerleyen dönemlerinde de bu iki alanda çalışmalar yapan İbn Rüşd'ün bu dönemin kimlik kazanma konusundaki önemli kararlarından biri olan meslek seçiminde başarılı olduğunu söylemek ve günümüz koşullarında bu seçimi bir meslek alanı tercihi olarak değerlendirmek de mümkündür. İbn Rüşd felsefe ve tıbbi kendisine meslek alanı olarak belirlemiş ve gelecekte yapmak istediği işlerle ilgili bir karar vermiştir. Hayatının sonuna kadar bu alanlarda çalışmalarına devam etmiş olması İbn Rüşd'ün isabetli bir karar verdiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Hayatının ilerleyen yıllarında bir dönem kadılık yapmış olsa da - ki aldığı eğitimler arasında hukuk da vardır - bir süre sonra İbn Tufeyl'in görevinden ayrılması üzerine Ebu Ya'kub Yusuf İbn Abdülmü'min'in özel doktorluğunu yapmış ve aynı zamanda felsefe alanında eserler vermeye devam etmiştir.

Bu dönemin ikilemini başarıyla atlatabilmenin yollarından biri de başarılı bir özdeşim kurmadır. İbn Rüşd'ün babası tarafından babasının yakın çevresiyle tanıştırılması ve şehirdeki üst düzey toplantılara davet edilmesi, bu toplantılarda babasının övgüsünü ve onayını almış olması ve sonrasında babası ve dedesinin yürütmüş olduğu kadılık görevlerini kendisinin de üstlenmiş olması, babasıyla başarılı bir özdeşim kurduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bu dönemde bireyi bekleyen önemli risklerden biri kimlik bunalımı sorunudur. Kimlik bunalımı moratoryum, kimlik dağınıklığı veya ters kimlik sorunu olarak kendisini gösterebilmektedir. Bunlar arasında askıya al-

ma/erteleme olarak tanımlanan moratoryum evresini doğrudan bir sorun olarak değerlendirmek pek mümkün değildir. Moratoryum bireyin yetişkin sorumluluğu alma konusunda bir hazırlanma veya zaman kazanma dönemidir. Kimlik dağınıklığını bireyin rolleri ve yaşantılarını bütünleştirememesi, ters kimliği ise bireyin toplumun ondan beklediği rollere karşı gelerek aşırı uç rolleri ve davranışları benimsemesi olarak tanımlamak mümkündür (Atak, 2011). İbn Rüşd'ün çevresinin kendisinden beklentileri olan Kur'an'ı ve Muvatta'yı ezberlemesi, tefsir ve fıkıh gibi temel konulardaki eğitimlerini başarıyla tamamlamış olmasının (Feyyaz, 2009: 9-11) yanı sıra ilerleyen yıllarda babası ve dedesi gibi kadılık görevini üstlenmesi; tüm bunlarla birlikte kendi ilgi alanları olan felsefe ve tıp alanında da çalışmalarını devam ettirmiş olması kendisinden beklenen rolleri ve yaşantılarını bütünleştirebildiğini, radikal tercihler yapıp kendisinden beklenenin tam tersi yönde ilerlemediğini göstermektedir. Burada bir noktaya açıklık getirmek gerekir ki; daha önce bahsedilen, İbn Rüşd'ün çevresi tarafından pek hoş görülmemeyen felsefeyle ilgilenmesi veya bağlı bulunduğu Eş'arileri ve Maliki mezhebinin görüşlerini eleştirmesi şeklinde ortaya çıkan bazı davranışları ve tercihleri radikal tercihler yaptığı ve ters kimlik geliştirdiğinin değil özgün ve bağımsız bir kimlik geliştirdiğinin göstergeleridir. Elde edilen bilgiler arasında İbn Rüşd'ün moratoryum evresi yaşayıp yaşamadığıyla ilgili bir bilgi bulunmamakla birlikte kimlik dağınıklığı veya ters kimlik sorunu yaşamadığını söylemek mümkündür.

Tüm bu bilgiler ve bu bilgilerin psiko-sosyal gelişim kuramı çerçevesinde değerlendirilmesi sonucunda İbn Rüşd'ün kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası evresinde başarılı bir kimlik geliştirdiği ve bu evrenin gelişim görevlerini başarıyla yerine getirdiği görülmektedir.

Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık Evresi

Genç yetişkinlik evresi de denilen bu dönemde birey hayata dair belirlediği kriterleri uygulamaya koyar. Çevresindekilerle bütünleşme ve toplum tarafından onaylanma bu evrede bireyin üstesinden gelmesi gereken en önemli krizdir (Koç, Yavuzer, Demir ve Çalışkan, 2001: 63). Evlilik yapması ve iş bulması onun toplumsal sistemin bir parçası haline geldiğinin göster-

gesidir. Bu dönemde birey eşiyle ve iş yaşantısındaki arkadaşlarıyla yakın ilişkiler kurar. Çevresiyle yakınlık kuramadığı durumda toplumdaki izole edildiğini ve terk edildiğini hissetmesi muhtemeldir (Bacanlı, 2000: 96). Bir önceki evrede kimlik kazanamayan bireyler çevresiyle tam bir yakınlık kuramaz. Kimlik kazanmadan genç yetişkinlik evresine gelen bireyler bu dönemde yakın ilişkiler kurmaktan kaçınır veya kurduğu ilişkiler genellikle yüzeysel olarak kalır (Onur, 2014: 69). Başarılı bir özdeşim kuramamış olan birey diğerleriyle kurduğu ilişki içerisinde kendisini kaybetmekten korkar (Cüceloğlu, 1996: 366).

Bu evrede İbn Rüşd'ün çevresiyle yakın ilişkiler kurma konusunda başarılı olduğu görülmektedir. On beş yaş öncesinde İbn Zühr ile başlayan dostluklarını ileriki yaşlarına da taşıyan İbn Rüşd'ün onunla anlaşarak yazdıkları tıp alanında *Tümeller* ve *Tikeller* adı altında çok önemli iki ayrı eser de bulunmaktadır (Feyyaz, 2003: 36). Ayrıca bulunduğu dönemin ünlü ailelerinden Benü Zuhr ailesiyle de çok çabuk bir şekilde yakınlık kurduğu ve onların bilimsel çalışmalarından da yararlandığı bilinmektedir (Fahredden, 1997: 30). Bu konuda bir diğer örnek olarak İbn Tufeyl ile olan yakın ilişkileri gösterilebilir (Feyyaz, 2003: 19). Aynı zamanda İbn Rüşd'ün bir dönem hocası da olan İbn Tufeyl'in onu Ebu Ya'kub Yusuf İbn Abdülmü'min ile tanıştırmaması ve sonrasında yine kendisi yerine sultanın özel doktorluğunu yapma teklifini İbn Rüşd'ün kabul etmesi aralarındaki yakın ilişkinin göstergeleri olarak kabul edilebilir. Yusuf el-Mansur ile kurdukları yakın ilişki de İbn Rüşd'ün çevresiyle yakın ilişkiler kurma konusunda son derece başarılı olduğuna dair bir diğer kanıttır. Yusuf el-Mansur ile sohbetleri esnasında İbn Rüşd'ün samimi hitap şekli Yusuf el-Mansur'un çevresindekiler tarafından edep ve usule aykırı bulunsa da Yusuf el-Mansur bu iddiada olanlara karşı çıkmıştır (Fahredden, 1997: 34). Yine bu dönem içerisinde evlenen ve beş çocuğa sahip olan İbn Rüşd'ün bu dönemin önemli görevlerinden biri olan eş seçimini yerine getirdiği görülmektedir.

Bu dönemin bir diğer önemli görevi olan meslek sahibi olması konusunda İbn Rüşd'ün resmi bir görev almadığı görülmektedir. İlk resmi görevini kırk üç yaşlarında İşbilye kadısı olarak yapan İbn Rüşd'ün bu yaş itibariyle bir sonraki evre olan üretkenliğe karşı verim-

sizlik evresinde bulunuyor olması daha muhtemeldir. Ancak bu durumu bir başarısızlık olarak değerlendirmek doğru olmaz. İbn Rüşd yirmili yaşlarında babasıyla yaptığı bir konuşmada "... Sizin ve dedemin yaptığı gibi yargıç olarak çalışmak isterim ama bu görev için henüz çok gencim çünkü bir yargıcın yaşça da saygın olması gerekir. En güzeli bilim yolunda bir süre daha ilerleyip felsefe, tıp ve astronomi gibi dallarda biraz daha bilgi sahibi olmak çünkü bilimle uğraşmayı çok seviyorum" dediği bilinmektedir (Feyyaz, 2003: 16). Bu söylemden İbn Rüşd'ün kendi isteğiyle, kendisini bilim yolunda daha fazla geliştirmek adına resmi bir görev almadığı görülmektedir. Ayrıca yine bu evre içerisinde Ebu Ya'kub Yusuf İbn Abdülmü'min'in isteği üzerine Grek filozoflarının eserlerinin düzenlenmesini yapmakla görevlendirilmiş ve devlet tarafından kendisine bir maaş da bağlanmıştır (Feyyaz, 2003: 26). Böylelikle İbn Rüşd doğrudan resmi bir görev almasa da hem düzenli bir gelire sahip olmuş hem de asıl ilgilenmek istediği alanlarda çalışmalarına devam etme fırsatı elde etmiştir.

Yukarıdaki bilgiler göz önünde bulundurulduğunda İbn Rüşd'ün içerisinde bulunduğu psikososyal gelişim evresi itibariyle çevresiyle yakın ilişkiler kurabilmesi, başarılı bir evlilik yapması ve resmi bir görev almasa da yapacağı çalışmalar için sultan tarafından kendisine düzenli bir gelir sağlanması bu dönemin gelişim görevlerini yerine getirdiğinin ve toplumun bir parçası haline geldiğinin göstergeleri olarak kabul edilebilir. Bir başka ifadeyle bu evrede İbn Rüşd'ün yalıtılmışlık yerine yakınlık duygusu yaşayarak bu evrenin çatışmalarına çözüme konusunda başarılı olduğunu söylemek mümkündür. İlerleyen gelişim evrelerinde de görüleceği üzere, İbn Rüşd bağımsız bir yazar olarak kendisini eğitmiş olmasına rağmen hiçbir zaman kendisini toplumdan soyutlamamış ve her türlü toplumsal hareketin içerisinde yer almıştır (Tanju, 2013: 7)

Üretkenliğe Karşı Verimsizlik Evresi

Yetişkinlik evresi de denilebilecek olan bu evre bireyin verimli olmasının beklendiği evredir. Birey çocuk yetiştirerek veya mesleğiyle ilgili yeni ürünler ortaya koyarak verimli olmaya çalışır. Birey çocuk ve öğrenci yetiştirmenin yanı sıra sanatta, bilimde, sosyal çalışma alanlarında yeni eserler ortaya koyarak veya keşifler yaparak bulunduğu çağa veya gelecek nesillere katkıda bulunur. Erikson verimliliği "ihtiyaç

duyulma ihtiyacını” karşılayan her şey olarak tanımlamaktadır (Bacanlı, 2000: 97). Kişi topluma faydası dokunduğu ve kendisinden sonraki nesillere rehberlik yapabildiği sürece mutludur (Koç vd., 2001: 63). Birey kendisinden sonra da yaşayacak bir şeyler üretmenin peşindedir. Yaşamda doyuma ulaşma duygusunu yaşamada son derece önemli olan bu evrenin olumsuz çözümü durgunluk, verimsizlik ve sıkılma gibi duyguların yanı sıra bireyin psikolojik ve fizyolojik gerileyişiyle aşırı ilgilenmesi sonucunu doğurur (Onur, 2014: 69).

Bu evrenin en önemli ilkesi olan verimlilik konusunda İbn Rüşd’ün son derece başarılı olduğu göze çarpmaktadır. Eserlerinin büyük çoğunluğunu 54 ile 67 yaşları arasında vermiş olan İbn Rüşd’ün bu yaş aralığı üretkenliğinin doruk noktasıdır (De Libera, 2005: s. 156). Farklı alanlarda toplamda 125 eseri (Karlığa, 2004) bulunan İbn Rüşd’ün yazdığı eserlerin toplam sayfa sayısının on binin üzerinde olduğu bilinmektedir (Fahreddin, 1997: 40). Yine Sultan Ebu Yusuf’un isteği üzerine hazırladığı *Aristo’nun Toplu Yapıtları*, *Platon’un Toplu Yapıtları* ve *Galenos’un Toplu Yapıtları* isimli üç büyük eser bu çalışmalar arasında gösterilebilir (Feyyaz, 2003: 27).

İbn Rüşd’ün ürettiği eserlerin yanı sıra yetiştirdiği öğrenciler de onun bu evreyi başarılı bir şekilde geçirdiğinin göstergeleri arasındadır. Öğullarından tıp eğitimi almış olan Ebu Muhammed Abdullah ve hukuk eğitimi almış olan Ebu’l Kasım Ahmed öğrencilerindedir. Bunların yanı sıra Ebu Muhammed Abdullah b. Havtullah el-Ensari, Ebu’l-Hasan Sehl b. Melik, Ebu’r-Rebi b. Salim, Ebu Bekir b. Cevher, Ebu’l Kasım b. et-Tayselan, Ebu Abdullah en-Nadrumi ve Ebu Ca’fer Ahmed b. Sabık, İbn Rüşd’ün yetiştirdiği öğrencileri arasındadır (Karlığa, 1999: 258; Sarioğlu, 2012: 77). Verimliliğin bir diğer yönü olan çocuk sahibi olma ve çocuk yetiştirme konusunda İbn Rüşd’ün oğullarının olduğu, bunlardan bazılarının babalarının yolundan giderek adli görevler üstlendikleri, oğullarından Ebu Muhammed Abdullah’ın tıp alanında ilerlediği ve bu konuda bir esere sahip olmakla beraber Yakub el-Mansur’un doktorluğunu da yaptığı görülmektedir (Fahreddin, 1997: 71). Bu evrenin uç özelliklerinden birisi aşırı yayılma olarak adlandırılmaktadır ki bu

durumda birey kendisine zaman ayıramayacak kadar çok çalışır (Bacanlı, 2000: 97). İbn Rüşd’ün hayatı boyunca yalnızca iki geceyi, evlendiği ve babasını kaybettiği geceyi, çalışma yapmadan geçirmiş olması bu bağlamda değerlendirilebilir.

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda İbn Rüşd’ün içerisinde bulunduğu psikososyal gelişim evresinin gelişim görevleri olan çocuk ve öğrenci yetiştirme konusunda başarılı olduğu, alanıyla ilgili eserler ortaya koyduğu, toplum üzerinde etkili olduğu ve yeni nesillere rehberlik ettiği görülmektedir. Bu bilgilerden hareketle İbn Rüşd’ün bu evre içerisinde verimsizlik yerine üretkenlik duygusu yaşayarak evreye özgü çatışmaları çözme konusunda başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

Benlik Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk

Bu dönem bireyin yaşadığı hayatı değerlendirmeye başladığı “Yaşadığım hayat yaşamaya değer miydi?” sorusuna cevap aramaya çalıştığı dönemdir (Bacanlı, 2000: 98). Eğer birey bu soruya olumlu cevap verebilirse benlik bütünlüğüne ulaşır, aksi takdirde umutsuzluk yaşamaya söz konusudur. Umutsuzluk, geçmişin irdelenerek yapılan hataların bulup çıkarılmasına (Bacanlı, 2000: 99), varoluşçu anlamda tam bir anlamsızlık duygusu olan bu durum da tüm yaşamın boşa gittiği düşüncelerine yol açar (Onur: 2014: 69). Önceki evrelerde elde edilen başarılar ve ortaya koyulan ürünler bu evreye ait bunalımların atlatılmasında önemli rol oynarlar (Onur, 2014: 69). Benlik bütünlüğüne ulaşmaya çalışan birey kendisini aşan bir düzeyin arayışı içindedir (Cüceloğlu, 1996: 366). Bu dönemdeki denge durumunu erdemlilik olarak değerlendirmek mümkündür ve erdemlilik ölümüne korkusuzca yaklaşabilmekle birlikte bireyin çocuklarına bırakabileceği çok değerli bir armağandır (Bacanlı, 2000: 99).

Yaşlılık evresi de denilebilecek olan evre İbn Rüşd’ün hayatının en sancılı evresidir. Kaynaklarda yaşadığı sorunların gerekçeleriyle ilgili farklı bilgiler yer alsa da hepsindeki ortak noktalar, bu dönem içerisinde yakın çevresiyle olan ilişkilerinin azalmaya başladığı (Feyyaz, 2003: 36-41), çalışmalarındaki bazı ibarelerden dolayı hem halktan bir kesim hem de şehrin bazı ileri gelenleri tarafından dışlandığı ve Yusuf el-Mansur ile ilişkilerinin bozularak Elisane’ye

sürgün edildiği (Karlığa, 1999: 257-258) yönündedir. Hatta bir dönem halka onun hakkında olumsuz ifadeler yazılı olan resmi bir bildiri dağıtıldığı bilinmektedir (Uludağ, 1986: 17-18). Tüm bunlara rağmen İbn Rüşd'ün cesaretinin kırıldığı veya bu evrenin aşırı uçlarından biri olan kendini küçük görmeye başladığıyla (Bacanlı, 2000: 99) ilgili herhangi bir kanıt rastlanılmamıştır. Aksine İbn Rüşd tüm bu yaşananlara rağmen çalışmalarına devam etmiş ve hukukçuların görüş ayrılıklarını birleştirdiği ve Gazzalî'nin bazı görüşlerini eleştirdiği bazı eserler üzerinde çalışmıştır (Feyyaz, 2003: 38). Ayrıca Kurtuba ve İşbiliye meydanlarında kitaplarının yakılması üzerine söylediği şu sözler umutsuzluk yaşamak yerine benlik bütünlüğünü koruduğunu ve bu evrenin denge durumu olan erdemliliğe sahip olduğunu göstermektedir: "*Gerçeklerin savunucusu olduğumu şimdi daha iyi görüyorum. Şunu unutmayın ki gerçekler asla ölmez.*" (Feyyaz, 2003: 38). Tüm bunlardan hareketle İbn Rüşd'ü çağının ötesinde bir entelektüel olarak anmak ve güçlü bir kişilik olarak değerlendirmek de mümkündür (Corbin, 1994: 417).

Üzerinde durulması gereken bir diğer önemli nokta İbn Rüşd'ün hiçbir eserinde hocalarından bahsetmemiş olmasıdır. Bu tavrı Cabiri (2000: 278) aksiyomatik deha ibaresiyle açıklarken Kenny otodidakt ifadesini kullanmaktadır (aktaran Birgül, 2009: 6). Psikososyal gelişim açısından bakıldığında bu tavrı yetişkinlik dönemindeki yalıtılmışlığın bir yansıması veya yalıtılmışlığın ilerleyen evrelere taşınması olarak görmek mümkündür. Ancak İbn Rüşd'ün psikososyal gelişim evrelerindeki gelişim görevlerini yerine getirme ve çatışmaları çözme konusundaki başarısı göz önünde bulundurulduğunda İbn Rüşd'ün bu tavrını aksiyomatik deha veya otodidakt olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Yaşamın son evresi olan bu evrede İbn Rüşd'ün tüm yaşanan olumsuzluklara rağmen umutsuzluk yaşamadığını ve benlik bütünlüğüne ulaştığını söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle İbn Rüşd'ün bu evrenin olumsuz aşırı ucu olan kendini küçük görme yerine denge durumu olan erdemliliğe ulaştığı söylenebilir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışmada güncel gelişim kuramlarından biri olan psikososyal gelişim kuramı oldukça uzak geçmişte yaşamış bir kişinin yaşantısına

uygulanmıştır. Psikobiyografik incelemelerin önemli sorunlarından biri olan geçmişte yaşamış bir kişinin günümüz psikolojik açıklamalarıyla analiz edilmesi sorunu kaçınılmaz olarak bu çalışma için de mevcuttur. Ancak günümüz gelişim psikologlarından bazıları insanın gelişim aşamalarının evrensel olduğunu, geçmiş ve günümüzdeki tüm toplumlar için geçerli olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca kapsamlı bir literatür çalışmasıyla İbn Rüşd'ün içinde yaşadığı kültür tanınmaya ve anlaşılmaya, bu sorun en aza indirgenmeye çalışılmıştır. Vurgulanması gereken bir diğer nokta psikobiyografik incelemelerdeki indirgemecilik ve incelenen kişinin değersizleştirilmesi sorunudur. Bu çalışmada psikososyal gelişim evrelerinin her biriyle ilgili İbn Rüşd'ün birden çok yaşantısına yer verilerek ve İbn Rüşd'ün yaşantısında bir patoloji aranmasından ziyade onun kişilik gelişiminin seyri takip edilerek indirgemecilik ve değersizleştirme sorunu mümkün olduğunca azaltılmaya çalışılmıştır.

Çalışma psikososyal gelişim kuramının kavramlarıyla sınırlı tutulmuştur. İbn Rüşd'ün kişilik gelişimi yalnızca psikososyal gelişim kuramının kavramsal yapısı dâhilinde açıklanmaya çalışılmıştır. İncelemede psikososyal gelişim kuramına göre İbn Rüşd'ün ergenlik ve yetişkinlik dönemlerine ait kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası, yakınlığa karşı yalıtılmışlık, üretkenliğe karşı verimsizlik ve benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk evrelerine ait gelişim görevlerini yerine getirdiği ve evrelere ait çatışmaları çözüme konusunda başarılı olduğu görülmüştür. Yaşantıları arasında yalnızca üretkenliğe karşı verimsizlik evresinin aşırı uç özelliklerinden birisi olan aşırı yayılma olarak yorumlanabilecek bir durum söz konusu olmuştur.

Görünen odur ki; filozofun yaşadığı çağ iz bırakmış olmasının yanı sıra düşüncelerinin etkisinin kendisinden sonra yüzyıllarca devam etmiş olmasının arkasındaki etkenlerden birisi de psikososyal gelişimindeki başarısıdır. Psikososyal gelişim evrelerinin çatışmalarını çözüme güçlü bir kişilik geliştirememiş olsaydı zihinsel becerilerini eserlerine yansıtarak daha önce bahsedildiği üzere üretken bir hayat yaşayamayabilirdi veya özgünlüğünü kaybedip sıradanlaşarak tarih sayfaları arasında kaybolup gidebilirdi.

Bu çalışmada İbn Rüşd'ün ergenlik öncesi gelişim evrelerine ait çatışmaları başarıyla

çözdüğü varsayılmıştır. İleride yapılacak çalışmalarda İbn Rüşd'ün çocuk evrelerine ait yaşamsal anektotlardan hareketle çocukluk çağındaki psikososyal gelişimi irdelenebilir, İbn Rüşd'ün ergenlik ve yetişkinlik dönemine ait farklı yaşantılardan yola çıkılarak psikososyal gelişimine ait incelemelere kuramsal destek sağlanabilir, ayrıca farklı kuramsal yaklaşımlar (Freud'un psikoseksüel gelişim kuramı, Vygotsky'nin sosyokültürel bilişsel kuramı, Bandura'nın sosyal-bilişsel kuramı gibi) temel alınarak İbn Rüşd'ün kişilik gelişimi incelenebilir kanı-sındayız.

KAYNAKÇA

- Anderson, W.J. (1981). "Psikobiyografinin Metodolojisi". (Çev. G. Kağrıncı), Tarih Okulu Dergisi, İzmir 2010, Sayı: 7, s. 77-97.
- Apaydın, H.Y. (1999). İbn Rüşd. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (s. 288-292). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Anıkan, A. (2006). İbn Rüşd Psikolojisi. İstanbul: İz Yayınları
- Aruç, N.Y. (2007). İbn Rüşd'ün Felsefi Düşüncesi. İstanbul: Rağbet.
- Atak H. (2011). "Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme". Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 3(1): 163-213.
- Bacanlı, H. (2000). Gelişim ve Öğrenme. 3. Baskı, Ankara: Nobel.
- Birgül, M. (2009). İbn Rüşd'de Burhan. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Collinson, D. ve Wilkinson, R. (2000). Otuz Beş Doğu Filozofu. Ankara: Ayraç
- Corbin, H. (1994). İslam Felsefesi Tarihi Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne. İstanbul: İletişim.
- Cüceloğlu, D. (1996). İnsan ve Davranışı. 6. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- De Libera, A. (2005). Ortaçağ Felsefesi. İstanbul: Litera.
- Fahredden, R. (1997). İslam Filozofu İbn Rüşd. Ankara: Gündoğan.
- Feyyaz, S. (2003). Son Filozof İbn Rüşd. Çev: Muharrem Tan. İstanbul: Ağaç Kitabevi.
- Gürsu, O. (2015). "Hasan Basri Çantay: Bir Psikobiyografi Denemesi". Ekev Akademi Dergisi, Sayı: 62, s. 251-267.
- İbn Rüşd. (1999). Faslul-Makal. (Çev. B. Karlığa), İstanbul: İşaret.
- İbn Rüşd. (2004). Metafizik Şerhi. (Çev. M. Macit), İstanbul: Litera.
- İbn Rüşd. (1986). Tutarsızlığın Tutarsızlığı. (Çev. K. Işık, M. Dağ), Samsun: OMÜ.
- Kaplan, H. (2009). "Bazen Bir Puro Sadece Bir Purodur: Leonardo da Vinci'nin Dini Kimliği Üzerine Psikobiyografik Bir İnceleme". Dini Araştırmalar, Cilt: 12, Sayı: 35, s. 107-126.
- Karlığa, H.B. (1999). İbn Rüşd. Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (s. 257-288). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Karlığa, B. (2004). İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri. İstanbul: Litera.
- Koç M., Yavuzer Y., Demir Z., Çalışkan M. (2001). Gelişim ve Öğrenme. Ankara: Nobel.
- Kılıç, M. (2005). İbn Rüşd'ün Hukuk Düşüncesi. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Onur, B. (2014). Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm. Ankara: İmge.
- Özdemir O., Özdemir P.G., Kadak M.T., Nasıroğlu S. (2012). "Kişilik Gelişimi". Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 4(4): 566-589.
- Özköse, K. (2009). "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin İbn Rüşd ile Görüşmesi". İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 23, s. 221-240.
- Santrock, J. W. (2011). Yaşam Boyu Gelişim. 13. Basım. (Çev. G. Yüksel). Ankara: Nobel.
- Sarıoğlu, H. (2012). İbn Rüşd Felsefesi (2 Cilt). 1. Baskı, İstanbul: Klasik.
- Schlein, S. (1995). "A Way of Looking At Things: Selected Papers From 1930 to 1980 Erik H. Erikson". (Çev. M. D. Karacoşkun), Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2003, Sayı:2, s.181-192.
- Tanju, İ. (2013). İbn Rüşd Bir Erken Aydının Yaşam Öyküsü. İstanbul: Ötügen.
- Topdemir, H.G. (2013). İbn Rüşd. 2. baskı, Ankara: Say.
- Uludağ, S. (1986). Felsefe Din İlişkileri. İstanbul: Dergah.
- Urvoy, D. (2011). İbn Rüşd. İslam Felsefesi Tari-

hi (3 Cilt). Ed.: Nasr S.H., Leaman O.,
(s.389-406), (Çev. Ş. Öcal, H. T. Başoğ-

lu), İstanbul: Açılım.